

KUR'ÂN'IN KORUNMASINDA HÂFİZLİK MÜESSESESİ*

Yaşar KURT**

Özet

Kur'ân, nâzil olmaya başladığı andan itibaren, ilk muhatabı Hz. Peygamber ve onun gözetimindeki seçkin sahabe tarafından ezberlenerek koruma altına alınmıştır. Bu makale, Hz. Peygamber'den günümüze Kur'ân'ın muhafazası konusunda ona inananların Kur'ân'ı Kerim'i ezberleyerek gösterdikleri gayreti ve bu doğrultuda geliştirdikleri hâfızlık müessesesini konu edinmektedir.

Anahtar kelimeler: Kur'ân, Hz. Peygamber, Kur'ân'ın muhafazası, hâfızlık müessesesi.

Abstract

The Institution of memorizing of the whole Quran in the process of protecting of the Quran

Since the beginning of the descending of the Qur'an, it was protected by the Prophet Muhammad himself and his Companions by memorizing. This article examines how the believers have showed great endeavour in the protecting of the Qur'an through memorizing of the whole Qur'an since the time of the Prophet Muhammad until our time and deals with the institution of being *hafiz* (memorizing the whole Qur'an by heart) in this direction.

Keywords: Qur'an, the Prophet Muhammad, Protecting of the Qur'an, the institution of memorizing of the whole Qur'an

Giriş

Kur'ân'ı Kerim, Hz. Peygamber'e Mekke'de 610 yılında inmeye başlamıştır. Okuma yazması olmayan ve o zamana kadar hiçbir kitap okumayan Hz. Peygamber, kendisine indirilen bu ilahî bilgiyi muhafaza etme konusunda büyük bir korku ve endişe yaşamıştır. Ondan hiçbir şeyi eksiltmemek veya ilave etmemek korkusuyla dilini oynatarak, gelen vahyi ezberlemek için son derece gayret göstermiştir. Bu endişesinin yersiz olduğunu ifade etmek ve elçisini

* Bu makale, 9-10 Mayıs 2009 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenen "Kur'an'ın Mucizevi Korunması" başlıklı sempozyumunda sunduğum yayımlanmamış tebliğimden geliştirilmiştir (Yaşar Kurt).

** Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Ü. İlahiyat Fakültesi

teselli etmek sadedinde, daha vahyin gelmesi tamamlanmadan aceleyle dilini oynatmaması istenmiştir. Dolayısıyla onun, Hz. Peygamber'in gönlünde ve dimağında muhafazası ve korunması Allah tarafından garanti altına alınmıştır.

Kur'ân'ın nazil olduğu dönemdeki Mekke, genel itibariyle okuma yazma bilmeyen, daha ziyade sözlü, şifahî kültürün hâkim olduğu bir toplumdur. Bu nedenle atalar kültürü dilden dile aktarılmakta, edebî sanatlardan olan şiir ise, toplum nezdinde özel bir yer tutmaktaydı. Hicaz bölgesinin Hint, Yunan ve onların karışımlarından oluşan fikrî ve felsefî akımlardan nispeten uzak olması da bu toplumun hafızasının duru ve keskin olmasına imkân sağlıyordu. O nedenle bazen bir mecliste, henüz duydukları iki üç sayfalık bir şiiri aynı yerde hiç yanlışsız okuyabilme kabiliyetini sergileyebiliyorlardı. Kur'ân, hafızalarını kullanma konusunda bu kadar üstün özellikleri olan insanlardan oluşan bir topluma inmiştir.

Kur'ân, bizzat indirildiği Hz. Peygamber tarafından ezberlenmiştir. Onun teşvik ve talimiyle sahabe, tabiin ve ondan sonraki nesillerce de hıfzedilip her dönemde sayısız insanın hafızasına nakşedilerek koruma altına alınmıştır. Nesilden nesile büyük bir iştiyakla devam eden bu gayret, zamanla kurumsallaşarak ilahi vahyin korunması, anlatılması ve yaşanmasında en önemli unsur olmuş ve olmaya da devam edecektir.

1. Hafız Kelimesi

Arapçada "korumak, ezberlemek, saklamak ve sırrı saklamak" manasındaki h-f-z kökünden türemiş bir isim olan hâfız, sözlükte; "Kur'ân ve hadisi ezberleyen, açık ve doğru yol" anlamına gelmektedir.¹ Toplumda kullanılan yaygın anlamı itibariyle "hâfız", Kur'ân-ı Kerîm'i baştan sona ezberleyen kimseler için kullanılmaktadır. Hâfız kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de farklı kalıplarda kırk iki ayette geçmektedir.² Allah'ın güzel isimlerinden biri olarak Kur'ân'ın üç yerinde "hâfız",³ üç yerinde de "hafız"⁴ kelimeleri Cenâb-ı Hakk'ın birer sıfatı durumunda kullanılmaktadır.

Tarihî seyri itibariyle bakıldığında Kur'ân'ı Kerîm'i ezberleyenlerle ilgili

1 Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Cevherî, *es-Sihâh*, tahk.: Şihabüddin Ebû Amr, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1998, c. I, s. 224.

2 Muhammed Fuad Abdülbakî, *el-Mu'cemü'l-müfhehras*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2001, ss. 254-255.

3 Yûsuf, 12/64; Hicr, 15/9; Enbiyâ, 21/82.

4 Hûd, 11/57; Sebe, 34/51; Şûrâ, 42/6.

farklı kelimelerin kullanıldığını görmekteyiz. İlk dönemlerde Kur'an'ı Kerim'i kısmen veya tamamen ezberleyen kimseler için cem' kelimesinin kullanıldığını görmekteyiz. İsimleri ve sayıları değişmekle birlikte "Hz. Peygamber döneminde Kur'an'ı cem' edenler"⁵ başlığı altında verilen bilgilerden bunların Kur'an'ın hafızları olduğu anlaşılmaktadır. Rivayetlerde Hz. Osman'ın namazda Kur'an'ın tamamını ezbere okuduğunu ifade etmek üzere "hatm", "kıraat" ve "cem'" kelimelerinin kullanılması bunu teyit etmektedir.⁶ Aynı şekilde ilk dönemlerde Kur'an'ın ezberlenmesiyle ilgili "kurrâ" kelimesinin de kullanıldığı görülmektedir.⁷ Hz. Peygamber'in^(s) çeşitli kabilelere gönderdiği suffa ashabından olan hocalara da "kurrâ" adı verilmiştir. Kur'an öğretmek üzere gönderilen ve Bi'ri Ma'ûne'de (4/626) şehid edilen sahabeye de bu anlamda "kurrâ" denilmiştir.⁸ Bazı rivayetlerde Kur'an-ı Kerim'in tamamını ezberlememiş olsa bile ahkâmı konusunda geniş bilgi sahibi olanlara da "kurra" denildiğine yer verilmektedir.⁹ Daha sonraki dönemlerde, manasını anlamasa bile Kur'an'ı ezberleyen ve kıraat vecihlerinden bir veya birkaçını bilen kimselere de "kurrâ" denilmiştir.

Tâbiûn döneminden sonra ilmin zayıflaması ve insanların Kur'an ilimlerini bir bütün olarak öğrenmekten aciz kalmaları nedeniyle Kur'an ilimlerinin bölümlere ayrılması ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bir gurup, manalarını anlama ve bunlar üzerinde düşünmeye yönelmeden Kur'an'ın dil özellikleri, harflerin mahreçleri, âyet, sure, hizb, nisf, rub' gibi şekli konulara yönelmişler ki, bunlara da "kurrâ" denilmiştir.¹⁰

Hâfız karşılığında, "hâmil" kelimesi de kullanılmıştır. Bir hadislerinde Hz. Peygamber^(s), ezberledikten sonra Kur'an'ı unutmayan hâmil-i Kur'an'a saygının dolaylı olarak Allah'a saygı demek olduğunu ifade etmektedir.¹¹ Bazı hadis-

5 Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *es-Sahîh*, Dârü't-Tibâati'l-Âmire, İstanbul 1315, Fadâilü'l-Kur'an 8; İbn Sâd, *Tabakât*, Daru Sadır, Beyrut 1968, c. II, s. 355; Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî*, İdaretü't-Tibaati'l-Müniriyye, Kahire, ts. c. XVI, s. 208

6 İbn Sâd, *age*, c. III, s. 75.

7 Buhârî, *es-Sahîh*, Fadâilü'l-Kur'an 8.

8 Buhârî, *es-Sahîh*, Vitir 7; Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *es-Sahîh*, neşr.: Muhammed Fuad Abdülbakî, Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kahire 1955, Mesâcid 301.

9 Nebi Bozkurt, "Hâfız", DİA, c. XV, s. 74.

10 Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr el-Kettânî, *et-Terâtübü'l-idâriyye*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts., c. III, s. 3.

11 Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as, *es-Sünen*, tahk.: Muhammed Avvame, Dârü'l-Kable li's-Sekâfeti İslâmiyye, Cidde 1998, Edeb 20.

lerde bu kavram, Kur'ân'ı ezberleyen kimseler anlamında "hameletü'l-Kur'ân" şeklinde de geçmektedir.¹² Ayrıca Kur'ân'la meşgul olan kimseler hadiste, "ehlü'llah, Allah'ın has kulları" ve "ehlü'l-Kur'ân"¹³ şeklinde isimlendirilmişlerdir. Bir başka ifade, "sâhibü'l-Kur'ân" şeklindedir. Hadiste, sâhibü'l-Kur'ân'ın ahiretteki derecesinin, bildiği ayetler sayısınca yüksek olacağı ifade edilmektedir. Hâfızlar için "hâdimü'l-Kur'ân" ifadelerine de yer verilmektedir.¹⁴

2. Hafızlığın Önemi

Kur'ân'ın okunması, ezberlenmesi ve yaşanması bizzat Kur'ân tarafından istenmektedir. Kur'ân'ın bu konuyu teşvik eden ve müjdeleyen ayetleri; Hz. Peygamber'in^(s) sözleri ve gayretleri, onun ezberlenmesi, öğrenilmesi ve öğretilmesi hususunda Müslümanlar için birer müjde olarak kabul edilmiştir. İslâm'da Kur'ân'ın anlaşılmasına öncelik verilmiştir. Bu doğrultuda Kur'ân-ı Kerîm'de, Allah'ın okuyanların anlaması için Kur'ân'ı kolaylaştırdığı,¹⁵ gönüllerin onunla kuvvet bulması için Kur'ân mesajının tane tane okunduğu,¹⁶ parçalara ayrıldığı¹⁷ ve insanların Kur'ân'ı ağır ağır okumaları gerektiği¹⁸ gibi konulara yer verilmektedir.

Kur'ân'a muhatap olan Hz. Peygamber'in^(s), aldığı vahyi eksiksiz olarak insanlara ulaştırmak (tebliğ),¹⁹ kendilerine indirilen bilgileri onlara açıklamak (tebyîn)²⁰ görevinin yanında okumak (tilavet)²¹ görevi de bulunmaktadır. Bu özellikleri nedeniyle Hz. Peygamber'in^(s), Cebrail^(s) vahyi tamamlamadan, vahyin baş tarafını unutmamak için Kur'ân'ı acele ederek okumaya çalıştığı;²² on-

12 Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân ed-Dârimî, *Sünen*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1407H., Rûyâ 13; Fedâilü'l-Kur'ân 33; Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *Mu'cemu'l-kebir*, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Musul 1983, c. XI, s. 125.

13 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Dâru Sâdır, Beyrut, ts., c. III, s. 128.

14 İbn Mace, Abdullah Muhammed b. Yezid, *Sünen*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., Edeb 52; Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986, Sevâbü'l-Kur'ân 18.

15 Kamer, 54/17, 22, 32, 40; Meryem, 19/97.

16 Furkan, 25/32.

17 İsrâ, 17/106.

18 Müzzemmil, 73/14.

19 Abdülbakî, *age*, b-l-ğ Md., ss.165-166.

20 *Aym eser*, b-y-n Md., ss. 174-175.

21 *Aym eser*, t-l-v Md., s. 190.

22 Tâhâ, 20/114.

dan bir şey eksik kalır veya olmayan şeyi ilave ederim diye sıkıntı çektiği ve bunun için dilini sürekli hareket ettirdiği ifade edilmektedir.²³ Allah, “Sana (Kur'an'ı), okutacağız, unutmayacaksın”²⁴ ifadeleriyle bir taraftan Hz. Peygamber'in^(s) bu endişesinin yersiz olduğunu ve bundan vazgeçmesi gerektiğini, bir taraftan da vahyin korunmasının güvence altına alındığını bildirmektedir. Vahiy geldiği zaman Hz. Peygamber'in^(s) yüzünün değiştiği, sıkıntı çektiği, unutmamak için dilini oynattığı, etrafındakilerin de bu değişikliklerden vahiy nazil olduğunu fark ettiklerine dair bilgiler hadis-i şeriflerde de yer almaktadır.²⁵

Bu konu bir başka ayette; “Hiç şüphe yok ki o zikri, Kur'an'ı Biz indirdik, onu koruyacak olan da Biz'iz,”²⁶ buyruğuyla daha açık bir şekilde ifade edilmektedir. Buna göre daha önceki kutsal kitapların mâruz kaldığı ve genellikle tahrif terimiyle ifade edilen eksilme, değişme, bozulma, kaybolma gibi haller Kur'an'ın başına gelmeyecek; Kur'an, Peygamber'e^(s) geldiği sekiyle âhirete kadar varlığını ve orijinalitesini koruyacaktır. Çünkü Kur'an'ı resulüne indiren Allah, onu koruyacağını da vaat etmiştir ve O'nun vaadi hakıdır, kesindir. Nitekim yazılı kültürün yaygın olmadığı bir ortamda gelmiş olmasına rağmen, Allah'tan geldiği ve yazıya geçirildiği şekliyle korunabilmiş tek kutsal metin Kur'an'dır. Peygamber'in^(s) ağızından söz olarak dışa yansıdığı günden bugüne kadar bütün Müslümanlar Kur'an'ı korumayı en kutsal görev bilmişler; başlangıçta daha çok ezberleyerek, sonraları da hem ezberleyip hem de yazıya geçirerek aslî şekliyle bugüne aktarılmasını sağlamışlardır.²⁷ Dolayısıyla Kur'an, hem kalplerde (hafızalarda) ezberden, hem de satırlarda (yazıyla) olmak üzere her iki şekilde de koruma altına alınmıştır.²⁸

Kur'an hafızları, Allah'ın seçkin kulları olarak övülmektedir. “Sonra Kur'an'ı kullarımız arasından seçtiklerimize miras verdik”²⁹ ayetini tefsir ederken yirminci yüz yılın meşhur Türk müfessiri Elmalılı (ö.1942), “yani senden sonra ümmetin olan kullarımız içinden seçip beğendiğimiz seçkin kulları ona varis kıldık. Bu şekilde Muhammed ümmeti en ileri, en seçkin ümmet olduğu gibi,

23 Kıyame, 75/16-19.

24 A'la, 87/6.

25 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. I, s. 348; c. IV, s. 332; c. V, s. 182, s. 186; Tirmizî, *el-Cami*, Tefsir 48; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali en-Nesâî, *Sünen*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1992, İftitâh 37.

26 Hicr, 15/9.

27 Hayreddin Karaman ve Diğerleri, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, D.İ.B. Yayınları, Ankara 2006, c. III, s. 336.

28 M. Abdullah Draz, *En Mühim Mesaj Kur'an*, trc.: Suat Yıldırım, Işık Yay. İstanbul 1994, ss. 4-5.

29 Fâtır, 35/32.

onlar içinde de en seçkinleri, Kur'ân'ı ezberleyen kimseler olarak peygambere varis olan bilginlerdir,"³⁰ ifadeleriyle ayetin hafızlığa işaret ettiğini ilan etmektedir.

Kur'ân'ın ezberlenmesine işaret eden Kamer suresindeki dört defa tekrar eden âyette: "*Andolsun ki Kur'ân'ı düşünülün diye kolaylaştırdık. Düşünecek yok mu?*"³¹ buyrulmaktadır. Müfessirler bu ayeti, lafzının tatlılığı ve nazmının fesahati nedeniyle³² dillerde okunmasını kolaylaştırdık,³³ eğer onun okunmasını âdemoğullarının dilinde kolaylaştırmasaydık, hiç kimse Allah'ın kelamıyla konuşmaya güç yetiremezdi;³⁴ onu ezberlenmesi için kolaylaştırdık, onu ezberlemek isteyen yardım ederiz, artık ezberlemek isteyen yok mu ki, kendisine yardım edilsin,³⁵ manalarıyla yorumlamaktadırlar.

Kur'ân, insanlık için kolay okunsun ve ezberlensin diye kolaylaştırıldığı gibi Hz. Peygamber için de inananları müjdelemesi ve inkârlarında da aşırı gidenleri uyarması için kendi diliyle indirilmiş olması suretiyle kolaylaştırılmıştır. "*Biz o(Kur'ân)'ı senin dilinle (indirerek) kolaylaştırdık ki, onunla (günahlardan sakınıp, Allah'ın azâbından) korunanları müjdeleyesin ve inatçı bir kavmi onunla uyarasın.*"³⁶ Bu âyet-i kerîme, iyiliği emir ve kötülüklerden sakındırma vazifesinin yani tebliğ görevinin yerine getirilmesi ve insanların Kur'ân ile buluşmalarını sağlamak için ilâhî kelâmın ezberlenmesini istemektedir. Bu durumda, Kur'ân'ın ezberlenmesiyle hem ilâhî mesajın korunması hem de nesillere aktarılması görevi yerine getirilmiş olacaktır.

Kur'ân'ın korunması için ezberlenmesini veya ezberlenerek koruma altına alınmasını sadece lafızların hafızalara kaydedilmesi olarak almamak gerekir. Dünyanın değişik yerlerindeki basım merkezleri, bunun yanında her gün gelişen kaydetme usulleri bu kadar yaygın iken, ezberlenerek muhafaza altına

30 Elmalılı M. Hamdi Yazır, sad.: İsmail Karaçam ve diğerleri, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, Azim Dağıtım., İstanbul, ts., c. VI, s. 388.

31 Kamer, 54/17, 22, 32, 40.

32 Ebu's-Suûd Muhammed el-İmâdî, *İrşâdî'l-aklî's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, tahk.: Abdülkadir Ahmed Atâ, Mektebetü'r-Riyad, Riyad, ts., c. V, s. 236.

33 Ebû Muhammed İsmail b. Abdurrahman es-Süddî, *Tefsîru's-Süddî el-Kebîr*, tahk.: Muhammed Ata Yusuf, Dâru'l-Vefâ, yy., 1993, s. 446.

34 Celâleddin es-Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr et-tefsîr bi'l-me'sûr*, tahk.: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Merkezü Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, Kahire 2003, c. 14, s. 78.

35 Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru's-Şu'ûb, Kahire 1372H., c. 17, s. 134

36 Meryem, 19/97.

alınmasıyla ilgili farklı mülâhazalar olmalıdır.

Kur'an'ın ezberlenerek muhafaza alınmasından kastedilen onu hayatın merkezine koymaktır. Hz. Peygamber ve sahabeye baktığımızda, Kur'an'ı ezberlemekten anladıklarının bu olduğunu söyleyebiliriz. Kur'an'la ilişkisi bakımından Hz. Peygamber'in (sav), müstesna bir yeri vardır. O, tabir-i caizse konuşan, yürüyen ve yaşayan bir Kur'an'dır. Sahabeye baktığımızda; onlar da günlük hayatlarında herhangi bir problemle karşılaştıklarında, onu Kur'an'a ve ikinci kaynak olarak da sünnete götürerek çözüme ulaştırıyorlardı. Bu aynı zamanda Kur'an'ın da kendilerinden istediği bir yükümlülüktü.³⁷ Konuya bu zaviyeden bakıldığında, kayıt cihazlarındaki veya basılı veya yazılı haldeki Kur'an'ın böyle bir dönüşümü yapabilmesi beklenemez. Böyle bir dönüşümün gerçekleşebilmesi için, Kur'an'ın satırlardan sadırlara girmesi gerekir. İşte geçmişten günümüze, Kur'an'ın ezberlenerek koruma altına alınmasıyla vurgulanmak istenen husus, bu olmalıdır.

Konu bu açıklamalar ışığında değerlendirildiğinde; Kur'an'ın ezberlenmesinin onun nüzûlüyle başladığı ve onun ilk hafızının Hz. Peygamber(s) olduğu söylenebilir. Bunun yanında Hz. Peygamber(s), hafızları sefere-i kirama (melekeler) benzetmekte, cennette onlarla birlikte olacakları müjdesini vermektedir.³⁸

Rasulullah(s), Kur'an öğretimine özel bir ihtimam göstermiş ve bizzat kendisi ashaba Kur'an öğretmek suretiyle bu vazifesini yerine getirmiştir.³⁹ Sahabeye de, Kur'an'ı öğrenmelerini tavsiye etmiştir.⁴⁰ Hz. Peygamber(s) özellikle, "gerçekten, sizin en hayırlınız, Kur'an'ı öğrenen ve öğretenlerinizdir,"⁴¹ "ümmetimin en şereflipleri Kur'an'ı ezberleyenlerdir"⁴² sözleriyle, Müslümanların dikkatlerini bu konu üzerine çekmiştir. Bir başka hadiste: "Ey Ebû Zer, Allah'ın kitabından bir ayet öğrenmek için sabahleyin evinden çıkman, senin için yüz rekât namaz kılmaktan daha hayırlıdır,"⁴³ denilmektedir.

Hz. Peygamber(s), Kur'an'ın öğrenilmesi konusunda; ısrarlı ve devamlı

37 Nisa, 4/59.

38 Dârimî, *Sünen*, Fedâilü'l-Kur'an 11; Tirmizî, *el-Cami*, Fedâilü'l-Kur'an 13.

39 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. II, s. 157, s. 335.

40 et-Taberânî, *Mu'cemu'l-kebir*, c. VIII, s. 291.

41 Buhârî, *es-Sahih*, Fedâilü'l-Kur'an 21; Ebû Dâvûd, *Sünen*, Vitri 14; Tirmizî, *el-Cami*, Fedâilü'l-Kur'an 15; İbn Mace, *Sünen*, Mukaddime 16; Dârimî, *Sünen*, Fedâilü'l-Kur'an 2.

42 et-Taberânî, *Mu'cemu'l-kebir*, c. XI, s. 125.

43 İbn Mace, *Sünen*, Mukaddime 16; Ahmed b. Ebû Bekr el-Kinâne, *Misbâhü'z-Züccâce*, Dâru'l-Arabiyye, Beyrut 1403H., c. I, s. 29; Muhammed Abdulkerîm b. Abdülkavî el-Münzirî, *et-Terğîb ve't-Terhîb*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1417H., c. I, s. 54; c. II, s. 232.

okunmasını, yoksa çok çabuk akıldan gideceğini,⁴⁴ göğsünde Kur'ân'dan bir şey olmayanın harap bir ev gibi olduğunu⁴⁵ ifade etmektedir. Bunun yanında öğrenilmesi ve insanlara öğretilmesi görevini⁴⁶ üstlenen kimselere kıyamet gününde Kur'ân'ın şefaati olacağı ve ana-babasına taç giydirileceği⁴⁷ vaat edilmektedir. Kur'ân'ın bir harfine on sevap verileceği,⁴⁸ namazda okumanın ise daha faziletli olduğu,⁴⁹ Kur'ân okumak için bir araya gelen topluluğu meleklerin kuşatacağı, rahmetin ve huzurun onların üzerine ineceği⁵⁰ Hz. Peygamber'in^(s) Kur'ân okuyanlara verdiği diğer müjdelerden olarak zikredilebilir.

Hz. Peygamber^(s), ashabından Kur'ân'ı ezberleyenleri diğerlerine göre daha üstün tutmuştur. Bir topluluğu bir yere gönderdiğinde, içlerinde Kur'ân'ı en iyi okuyanı, onlara namaz kıldırarak üzere imam tayin etmiştir.⁵¹ Bunun yanında hiçbir mal varlığı olmayan gence mehîr olarak eşine Kur'ân öğretmesini yeterli görmüş,⁵² benzer şekilde Uhud savaşında şehit düşen iki sahabinin cesedi bir sargı ile getirildiğinde, Rasûlullah^(s) hangisinin Kur'ân'dan daha çok ezberi olduğunu sormuş, işaret üzerine önce onu kabre koymuştur.⁵³

Kur'ân'ın bir araya getirilmesi, toplanması ve yazıya geçirilmesi, onun bozulması ve değiştirilmesinin önlenmesi bakımından oldukça önemli bir adımdır. Kur'ân'ı Kerîm, nâzil olmaya başladığı andan itibaren Hz. Peygamber'in^(s) ağzından çıktığı şekliyle vahiy kâtipleri tarafından hafıza ve yazıyla

44 Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Müsannef*, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1403H., c. III, s. 359; Buhârî, *es-Sahîh*, Fedâil 23; Müslim, *es-Sahîh*, Salâtü'l-Müsâfirîn 6; Ebû Hâtîm Muhammed b. Ahmed İbn Hibbân, *Sahîh*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993, c. I, s. 325; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman el-Hakîm en-Nisâburî, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*, Beyrut 1990, c. I, s. 752; Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, Dâru'l-Ma'rîfe, Beyrut, ts., s. 34.

45 ed-Dârimî, *Sünen*, Fedâilü'l-Kur'ân 2.

46 et-Tirmizî, *el-Cami*, Ferâiz 30; ed-Dârimî, *Sünen*, Ferâiz 21; en-Nesâî, *Sünen*, Cenâiz 21.

47 İbn Hibbân, *Sünen*, c. I, s. 322; ed-Dârimî, *Sünen*, Fedâilü'l-Kur'ân 2.

48 Said b. Mensûr, *Sünen*, Dâru'l-Âsîmî, Riyâd 1414H., c. I, s. 17; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *Müsannef*, Mektebetü'r-Riyâd, Riyâd 1409H., c. VI, s. 118.

49 Müslim, *es-Sahîh*, Salâtü'l-Müsâfirîn 6; İbn Mace, *Sünen*, Edeb 33; İbn Ebî Şeybe, *Sünen*, c. VI, s. 132.

50 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. II, s. 406, s. 447; c. III, s. 33, s. 49; et-Tirmizî, *el-Cami*, Deavât 49; et-Taberânî, *Mu'cemu'l-evsat*, I-X, Dâru'l-Harameyn, Kahire 1415H., c. II, s. 137; Ebû Ya'la Ahmed b. Ali, *Müsned*, I-XIII, Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, Dımaşk 1984, c. II, s. 463.

51 Müslim, *es-Sahîh*, Mesâcid V; Ebû Dâvûd, *Sünen*, Salât 2; Tirmizî, *el-Cami*, Ebvâbu's-Salât 2; Ahmed b. Hanbel, *Sünen*, c. III, s. 163.

52 Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Fedâilü'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ma'rîfe, Beyrut 1987, s. 128.

53 Ebû Dâvûd, *Sünen*, Cenaiz 15; Tirmizî, *el-Cami*, Cenâiz 8; İbn Mâce, *Sünen*, Cenâiz 6.

zapt edilmiştir.

Hz. Peygamber'in^(s) vefatından sonra, pek çok sahabe tarafından son şekliyle yazılıp ezberlenen Kur'an'ın muhafazası konusunda; Yemâme (11/633) savaşı ve diğer bazı savaşlarda hafız sahabeden bir kısmının şehit olması Hz. Ömer'i (ö.23/644) telaşlandırmıştır. Kur'an'ın toplanması fikrini Hz. Ebu Bekir'e (ö.13/634) açan Hz. Ömer; "Rasûlün yapmadığı işi nasıl yapayım?" tepkisiyle karşılaşınca, savaşlarda çok sayıda hafızın şehit düşmesi ve bu sebeple Kur'an'ın zayı olabileceği endişesini dile getirerek Halife'yi ikna etmiştir. Bu vazife Zeyd b. Sabit'e, vahiy kâtibi olması, Hz. Peygamber'in^(s) son kıraatinde hazır bulunmasının yanında hafız olması nedeniyle tevdi edilmiştir.⁵⁴ Kur'an'ın muhafazasında hıfzın önemini gösteren bir diğer husus; Kur'an'ın cem' ve teksir heyetinin kabul şartlarında, kitabetin yanında hıfzı da şart olarak kabul etmeleridir. Bunun yanında kıraat vecihlerinin mushaftan değil, ezberden aktararak yaşatılması, kârifler arasında, ihtilaf vukuunda Mushaf'a başvurulması, hafızanın ve hafızlığın Kur'an'ın aktarılmasındaki değerini göstermesi bakımından bir diğer önemli ayrıntıdır.⁵⁵ Bunun içindir ki, ilk defa nazil olup yazıldığı şekliyle nesilden nesile aktarılarak günümüze kadar ulaşan, sahabenin üzerinde ittifak ettikleri resmi Mushaf'a uymadıkça hiçbir hafızın ezberine güvenilmez. Aynı şekilde sahih ve mütevatir rivayet zincirine uygun olarak ezberleyen hafızların hıfzındaki Kur'an metnine uymayan herhangi bir kâtibin yazdığı da güvenilirlik yoktur.⁵⁶ İbnü'l-Cezerî (ö.833/1429), "daha sonra Kur'an'ın naklinde mushafların ve kitapların korunmasına değil, kalplerin ve zihinlerin korunmasına (ezbere) güvenilmiştir. Bu durum, Allah'ın bu ümmete nasip ettiği en değerli bir özelliktir,"⁵⁷ ifadeleriyle bu hususa işaret etmektedir. Günümüzde de kıraatte esas olan hafızadır. Hafız, okurken takıldığında Mushaf'a bakar.

Kur'an'ın muhafazasında önemli etkenlerden biri de namazlarda okunmasının farz olmasıdır. Hanefî mezhebine göre Fatıha ve en az üç kısa ayet ezber-

54 Muhammed Abdülazîm ez-Zerkânî, *Menâhilü'l-'irfân fi ulûmi'l-Kur'an*, tahk.: Fevz Ahmed Zemreli, Beyrut 1995, c. I, 205; Mennâ'u'l-Kattân, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'an*, Kahire, ts., s. 121.

55 Ebu Bekir İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, tahk.: Ali Muhammed Bicavi, İsa el-Babi el-Halebi, Kahire 1974, c. II, s. 1040.

56 M. Abdullah Draz, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*, çev.: Salih Akdemir, Mim Yay., yy., 1993, s. 28; Draz, *En Mühim Mesaj Kur'an*, s. 5.

57 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*, tahk.: Ali Muhammed Dabba', Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., c. I, s. 6.

lemek vaciptir.⁵⁸ Malikî,⁵⁹ Şafîî⁶⁰ ve Hanbelî⁶¹ mezheplerine göre ise Fatiha sûresini okumak farzdır. Kur'ân'ın ezberlenmesi ise farz-ı kifayedir. Bu ifadelerden anlıyoruz ki, Müslümanlardan bir grubun Kur'ân'ı ezberlemesi gerekir. Ancak bu durumda Müslümanların üzerinden ilahi sorumluluk düşer. Aksi takdirde bütün toplum günahkâr olur.⁶² Bu nedenle başta Hz. Peygamber(s) olmak üzere, tüm Müslümanlar tarih boyunca Kur'ân öğretimine büyük önem vermişler; mescitlerde, mekteplerde veya özel hocalar vasıtasıyla çocuklara öğretilen ilk şey Kur'ân'ı Kerim olmuştur.⁶³

Kur'ân'ı Kerîm'in muhafazası bakımından bir diğer husus, Hz. Peygamber'le(s) Cebrail(s) arasında Ramazan ayında gerçekleşen arza olayıdır. Buna göre nazil olan Kur'ân ayetleri her yıl Ramazan ayında Cebrail(s) tarafından okunmakta, Hz. Peygamber(s) de bu ayetleri aynıyle tekrar ederek ezberini adeta onaylatmaktaydı. Bu karşılıklı okumanın, Hz. Peygamber'in(s) vefat edeceği sene iki defa tekrar edildiği bilinmektedir.⁶⁴ Her yıl Ramazan ayında yapılan bu uygulama göz önüne alındığında; Mekke'de vahyin geldiği ilk yıllarda inen ayetlerin yazı ile tespit edilemediği dolayısıyla Kur'ân'dan bir şeylerin eksik olabileceğini söylemek isteyenlerin iddialarının bir karşılığının olmadığı daha iyi anlaşılacaktır.

3. Hafızların Sayısı

Hz. Peygamber(s) döneminde sahabeden, kaçının Kur'ân'ın tamamını ezberle-

-
- 58 Alâuddîn Haskefî, *ed-Dürü'l-muhtâr*, Dâru İhyâ' t-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 1987, c. I, s. 361 (Reddü'l-Muhtâr kenarında); Tahtâvî, *Hâşiyetü't-tahtâvî alâ merâkî'l-felâh*, Mısır 1356H., s. 123; Mehmed Zihni, *Nimet-i İslâm (Kitâbu's-Salât)*, İstanbul 1322H., s. 93.
- 59 Sahnûn, Abdüsselam b. Saîd Tenuhî, *el-Müdevenetü'l-kübrâ*, Dâru Sâdır, Beyrut 1905, c. I, s. 163; İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, tahk.: Abdülmuti Emin Kal'aci, Dâru Kuteybe, Beyrut 1993, c. I, s. 446.
- 60 Muhammed b. İdrîs eş-Şafîî, *el-Ümm*, Bulak 1321H., c. I, s. 305; Ebû Zekeriyâh Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmu'*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, ts, c. III, s. 221.
- 61 Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme, *el-Muğnî*, Mektebetü'r-Riyadî'l-Hadise, Riyad, ts., c. II, s. 381.
- 62 Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire 1376/1957, c. I, s. 456; Celâluddîn es-Suyutî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire 1967, c. I, s. 99; Taşköprizâde, *Miftâhü's-sa'âde ve misbâhü's-siyâde fi mevzuâtî'l-ulûm*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1985, c. II, s. 401.
- 63 Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, Beyrut 1984, c. I, s. 55; Osman b. Abdurrahman İbnü's-Salah, *Ulûmi'l-hadis*, Beyrut 1972, s. 128; Corcî Zeydân, *Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi*, çev.: Zeki Meğamiz, İstanbul 1329H., c. III, s. 403.
- 64 Buhârî, *Sahîh*, Fedâil 7.

diği hususunda değişik rivayetler vardır. Bir rivayete göre Abdullah b. Mesûd, Muâz b. Cebel, Huzeyfe'nin kölesi Sâlim ve Ubey b. Ka'b olmak üzere dört kişinin,⁶⁵ bir rivayete göre biri kadın olmak üzere dört ilâ sekiz kişinin,⁶⁶ Kur'an'ı hıfz ettiği ifade edilmektedir. Bazı rivayetlerde bu sayı artmaktadır.⁶⁷ Bunlardan Hz. Osman gibi sahabeden bazı meşhur kişilerin Hz. Peygamber'in^(s) vefatından sonra hafız olduğunu söyleyenler de vardır.⁶⁸ el-Aynî (ö.855/1451), içlerinde kadınlardan Ümmü Varaka, Hz. Âişe, Ümmü Seleme ve Hafsa'nın da yer aldığı otuza yakın hafız sahabenin ismini zikretmektedir.⁶⁹ Hz. Peygamber'in^(s) döneminde Kur'an'ı ezberleyenlerin sayısı bunlarla sınırlı değildir. el-Aynî, "Rasûlüllah'in (s.a.s.) zamanında Kur'an'ı hıfz edenlerin adedi sayılamayacak kadar çoktur,"⁷⁰ ifadelerine yer vermektedir. Sonraki yıllarda Hz. Peygamber'in^(s) rahle-i tedrisinde yetişen hafızlar Mekke, Medine, Kûfe, Basra, Şam ve Mısır gibi merkezlerde dersler vererek kendi kıraatlerini gelecek nesillere aktaracak talebeler yetiştirmişlerdir.

Hz. Peygamber'in^(s) döneminde sahabeden Kur'an'ı baştan sona ezberleyenlerin sayısının az olması, bunlardan başkasının hafız olmadığı anlamına gelmez. Hicretin dördüncü yılında cereyan eden Bi'ri Maûne vakasında Suffa ehlinde yetmiş kurrâ sahabenin öldürülmesi Hz. Peygamber'in^(s) dönemindeki hafızların sayısı hakkında bize bilgi veren önemli bir olaydır.⁷¹ Yalnız Yemâme vakasında yetmiş sahabenin şehit edildiğine bakılırsa, o gün orada hâfiz olduğu hâlde şehit olmayan ve harbe katılmayanlarla birlikte bu rakamın daha fazla olduğunda şüphe yoktur.⁷² Hadislerde ismi geçen şahıslarla ilgili Hz. Peygamber'in^(s) Kur'an'ı bunlardan alın ifadelerine yer vermekte; Kur'an kıraatı ile meşgul olacakların onlara müracaat etmelerini istemektedir. Gerçekten Kur'an kıraati, sonraki nesillere bu zatlar sayesinde ulaşmıştır. Hz. Peygamber'in^(s) bu şahısların ismini vermesindeki maksat, onların Kur'an sahasında mütehassis olduklarını bildirmektir. Yoksa dönemindeki hafızların sayısını tahdit ve tayin etmek

65 *Aynı eser*, Fedâil 8.

66 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. VI, s. 405.

67 İbn Sa'd, *age*, c. II, ss. 355-358.

68 *Aynı eser*, c. II, s. 356.

69 el-Aynî, *age*, c. XVI, s. 209.

70 *Aynı eser*, c. IX, s. 315.

71 Hakkı Dursun Yıldız (Heyet), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, c. I, s. 475.

72 Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Şerhü'n-Nevevî alâ sahîhi'l-Müslim*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 1392H., c. XVI, s. 19.

değildir.

Hz. Peygamber'in^(s) sağlığında Kur'ân'ın tamamını ezberleme imkânı bulamayan bazı sahabe, onun vefatından sonra tamamını ezberlemeye yönelmiştir. Rasûlüllah'ın^(s) vefatıyla artık nüzûl süreci de tamamlanmıştır. Kur'ân'ın inişine şahit olan ve bunları hayatlarına aktaran sahabe zaten çoğuna muttali oldukları kitabı 3-5 ay gibi kısa bir zamanda ezberlemekteydi. Hz. Ali de bunlardan biridir.

Ebu Mûsâ el-Eşârî (ö.44/666 ?), Basra valisi iken pek çok kimsenin Kur'ân'ı ezberlediklerini Hz. Ömer'e bildirdiğinde, halife onlara maaş bağlanmasını istemişti. Sonraki yıl bu sayı arttığında Hz. Ömer, insanların, Kur'ân'ın ezberlenmesi ile meşgul olup hükümlerini öğrenmelerini ihmal edebilecekleri endişesiyle onların kendi hallerine bırakılmalarını istemiştir.⁷³ Bununla birlikte Ebu Mûsâ el-Eşârî, bazı nasihatlerde bulunmak üzere Basra'nın hafızlarını çağırttığında davete icabet edenlerin sayısının üç yüzü bulunduğu kaydedilmektedir.⁷⁴ Mazeretleri sebebiyle gelemeyenler de hesaba katıldığında bu sayının daha da çok olduğu söylenebilir.

Hicri II. yüzyılda Harun Reşid'in (ö.193/809) hanımı Zübeyde'nin üç yüz kadar hafız câriyesinin bulunduğu, sarayın dışına arı kovanı gibi seslerin yayıldığı kaydı⁷⁵ göz önüne alındığında hafızlığın erken dönemde ne kadar itibar gördüğü ve bunun kadınlar arasında bile geniş ölçüde yaygınlaştığı anlaşılmaktadır.

Dünya ve ahirette nail olunacağına dair vaat edilen onca müjde nedeniyle, Müslümanlar arasında en küçük birim olan aileden, küçük-büyük kurulan devletlere varıncaya kadar her kesim tarafından Kur'ân'ın ezberlenmesi bir şeref olarak kabul edilmiştir.

Osmanlılara gelinceye kadar İslâm coğrafyasının her köşesinde inşa edilen camiler veya sonraki yıllarda yapılan Dâru'l-Kurrâ ve Dâru'l-Huffâz adı verilen Kur'ân eğitim merkezlerinde sayısız hâfız yetişmiştir. Osmanlılarda da kıraat ilmine büyük önem verilmiş ve binlerle ifade edilen hâfız yetişmiştir. Bilgi sahibi olmak bakımından mesele değerlendirildiğinde Evliya Çelebinin (ö.1684?) kendi dönemi için verdiği rakamlar dikkat çekicidir. Bu bilgilere göre sadece XVII. Yüzyılda Amasya'da dokuz Dâru'l-Kurrâ mevcuttu. Bunlardan sadece

73 Kettâni, *age*, c. III, s. 95.

74 Müslim, *Sahîh*, Zekât 119.

75 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân*, Beyrut 1978, c. II, s. 314.

Bayezid Han Dâru'l-Kurrâsında üçyüzden fazla hafız bulunmaktaydı.⁷⁶ Aynı yıllarda İstanbul'da, 3000'i bayan olmak üzere 9000 hafızdan bahsedilmektedir.⁷⁷

Cumhuriyetin kurulmasından sonra 1950 yılına kadar değişik sebeplerden dolayı Kur'an kurslarının öğrenci sayısı yok denecek kadar azalmıştı. Özel bazı gayretlerle az sayıda hafız yetiştirilebilmişti. Merhum Ali Rıza Sağman'ın (ö.1965) tespitine göre, bu dönemde hafızlık nerde ise ölmek üzereydi.⁷⁸ Ellili yıllardan sonra hem Kur'an kurslarının hem de buralarda hafızlık yapan öğrencilerin sayısı artmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı kayıtlarına göre 1975 yılından 07.04.2009 tarihi itibarıyla 62.410 erkek, 26.390 bayan olmak üzere 88.800 kişiye hafızlık belgesi verilmiştir.⁷⁹ Kendi özel gayretleriyle hafızlık yapan veya yaptığı halde bir sebeple belge alamayanlar da eklendiğinde bu sayının daha fazla olduğunu söylemek mümkündür.

Bilgi sahibi olunması ve karşılaştırma yapılabilmesi bakımından bazı ülkelerdeki hafız sayılarının verilmesi de uygun olacaktır. Mısır'da sayıları 5000'e ulaşan Kur'an kurslarındaki 250.000 öğrenciden 1995-96 yılları itibarıyla 4600'ü hafızlığını tamamlamıştır. 1992 yılı itibarıyla Pakistan'daki hafız sayısının 30.000'den fazla olduğu tahmin edilmektedir. Balkanlarda Osmanlıdan kalma hafızlık geleneğini günümüze kadar kesintisiz devam ettirebilen bölgeler Makedonya'da Üsküp, Kalkandelen ve Gostivar; Bosna-Hersek'te Saraybosna, Mostar ve Zenica'dır. Bu merkezler aynı zamanda diğer balkan ülkelerinin de hafız ihtiyacını karşılamıştır.⁸⁰

Kur'an'ın nazil olmaya başladığı andan itibaren kadın-erkek sayısız insan tarafından ezberlenmiş olması, sonraki dönemlerde onda eksik veya fazlalık olduğu gibi ifadelerle yer veren aşırı guruplara da oldukça önemli bir cevaptır. Çünkü dünyanın her yerinde binlerce insanın ezberleyip hafızasına nakşettiği kelimelerde bir değişiklik olması mümkün değildir. Bu özelliği nedeniyle Kur'an'ın artık bir harfinde bile bir değişiklik yapmanın mümkün olmadığı

76 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, çev.: Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yay., İstanbul 1971 c. I, s. 530.

77 *Aynı eser*, c. I, s. 524.

78 Ali Rıza Sağman, *Din Adamları Nasıl Yetiştirilmeli*, Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1951, ss. 50-58.

79 Ulvi Ata, "Hafızlık ve Eğitimi", *Diyanet Aylık Dergi*, Haziran 2009, sayı: 222, s. 11. Bu sayının şimdi yüz bini geçtiği ifade edilmektedir.

80 Bozkurt, "Hâfiz", *DİA*, c. XV, s. 77.

genel kabul görmüştür.⁸¹ Konuyu teyid etmesi bakımından merhum Muhammed Hamidullah'ın (ö.2002) İnciller ve Kur'ân hakkındaki tespitlerini vermek yerinde olacaktır. "Geçen asırda, bazı büyük Alman papazlar/rahipler İncil'in, dünyadaki bütün Yunanca yazmalarını bir araya topladılar. Onları satır satır, harf harf karşılaştırdılar ve yaklaşık olarak iki yüz bin rivayet farklılığı buldular. Bu durumu gördüklerinde (acaba Kur'ân'da da birtakım değişiklikler var mı düşüncesiyle),⁸² Münih Üniversitesinde Kur'ân Araştırmaları Enstitüsü kurdular. Dünyanın her tarafından (el yazması) Kur'ân nüshalarını toplamaya başladılar. Bu (çalışma), arka arkaya üç nesil devam etmiştir. Ben (Muhammed Hamîdullah), 1933-1934 yıllarında Sorbonne'de iken, enstitünün üçüncü müdürü Prof. Bristol, Kur'ân yazmalarının fotoğrafını çekmek için Paris'e geldi. Paris'te Milli Kütüphanede, hicrî ikinci asra ait bir nüsha vardı. Kendisiyle karşılaştım, bana şöyle dedi: "Şu anda yanımızda, tam veya eksik olarak kırk iki bin el yazması Kur'ân var, karşılaştırma işi devam ediyor."

İkinci dünya savaşından hemen önce geçici bir rapor yayımladılar ve o raporda şöyle dediler: "Şu ana kadar, bazı yazılış (imla) hataları dışında herhangi bir rivâyet farklılığı bulamadık."⁸³ Bu insanlar maksatlı bir şekilde dünyanın dört bir köşesinden topladıkları on binlerce Kur'ân nüshası arasında bir değişiklik bulsalar, bunu dillerine pelesenk eder ve bütün dünyayı ayağa kaldırırlardı. Ancak bütün gayretlerine rağmen emellerine ulaşabilecekleri en küçük bir delil bile elde edemediler. Göklerin yaratılışında bir aykırılık ve uygunsuzluk bulamayan gözün, umudunu keserek hor ve bitkin bir halde geri döndüğü gibi⁸⁴ bütün gayretlerine rağmen sükûtu hayale uğradılar.

4. Hâfızlık Yapılan Mekânlar

İslâm'da ilk eğitim-öğretim müessesesi Erkam'ın evidir. İlk Müslümanlardan olan bu zatın evi, gözlerden biraz uzak Safa tepesi civarında idi. Mekkeli müşriklerin baskılarına maruz kalan Hz. Peygamber(ﷺ), Erkam'ın evine taşındı. Kendisine inzal olunan Kur'ân ayetlerini ilk Müslümanlara burada okuyor,

81 Muhammed b. Tayyib Bakillanî, *İcâzü'l-Kur'ân*, el-Matbaatü's-Selefiyye, Kahire 1349H., ss. 29-30.

82 Bu ilave makalenin yazarına aittir. Y. K.

83 Muhammed Hamidullah, "Kur'ân'ı Kerîm ile Diğer Semâvî Kitapların/Sayfaların Karşılaştırılması Kısa Bir Tarihi", çev.: Bahattin Dartma, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Temmuz-Ağustos-Eylül 2007, c. 7, sayı: 3, s. 170.

84 Mülk, 67/3-4.

ezberletiyor ve yazma bilenlere yazdırıyordu.⁸⁵ Bu ev aynı zamanda Müslümanlar tarafından mescit olarak da kullanılıyordu.⁸⁶ Mahrame b. Nevfel'in evi de Kur'an ta'liminin yapıldığı evlerden biri olarak kabul edilmektedir. Öyle ki, "dâru'l-kurra" vazifesi gören bu ev, medreselerin kaynağı olarak da kabul edilmektedir.⁸⁷ İslâm'ın ilk yılları, Müslümanların Hz. Peygamber(s) de dâhil olmak üzere sürekli takip edildikleri bir dönemdir. Bu sıkı takibattan dolayı Hz. Peygamber'in(s), "mirbed" denilen ağıl ve harmanların temiz yerlerinde namaz kıldığı rivayet edilir.⁸⁸ O dönemde Müslümanlar da ancak kendi evlerinde veya vadilerde namaz kılabiliyorlardı. Bu baskılar sebebiyle Mekke'yi terk edip Habeşistan'a hicret etmek isteyen Hz. Ebû Bekir, yolda karşılaştığı eski arkadaşı İbnü'd-Değinne'nin teklifi üzerine, onun himayesinde Mekke'ye dönmüştür. Namaz kılma yeri (mescit) olarak kullanılan veya hangi sebeple olursa olsun bir araya gelinen her mekânı, o dönem Müslümanlarının Kur'an'ı birbirlerine öğretme yeri olarak kabul etmek gerekir.

Hz. Peygamber'in(s), Mekke'den Medine'ye hicret ederken yolda konakladıkları Kuba'da hemen bir mescit bina ettirdiğine şahit olmaktadır.⁸⁹ Medine'ye varıldığında Hz. Peygamber'in(s) ilk işi, Mescid-i Nebevî inşası⁹⁰ olmuştur. Kur'an öğretimi açısından Kuba Cami ve Mescid-i Nebevî ile açılan dönem, İslâm tarihi bakımından önemlidir. Çünkü Rasûlüllah'ın(s); Mescid-i Nebevî'nin yanına yaptırdığı odacıklarla (Suffa) oluşturduğu cami-mektep birlikteliği, sonraki dönemlerde örnek alınacak, gelişerek İslâm medeniyetinin eşsiz örneklerini ortaya çıkaracaktır.

Suffa ehline genelde Kur'an öğretiliyordu. Böylece orada yetişen öğrencilerin çoğu hafız oluyordu. Bu nedenle o dönemde Suffa ehline hafız manasında "kurrâ"⁹¹ dendiğini görmekteyiz.

Medine döneminde Mescid-i Nebevî ile birlikte Hz. Peygamber'in(s) olduğu

85 İbn Sa'd, *age*, c. III, ss. 242-245.

86 Ali b. Burhaneddin el-Halebî, *es-Siretü'l-Halebiyye*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1400H., c. II, s. 21.

87 Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed Huzâî, *Tahrîcü'd-delâli's-sem'iyye*, tahk.: Ahmed Muhammed Ebû Selame, Vizaretü'l-Evkaf, Kahire 1981, s. 80.

88 Buhârî, *Sahîh*, Salât 49; Ahmed b. Hanbel, *Sünen*, c. II, s. 178; c. III, s. 404; c. IV, s. 85.

89 İbn Hişâm, *es-Siretü'n-nebevi*, tahk.: Mustafa Sakka, Mustafa el-Babi el-Halebi, Kahire 1955, c. I, s. 344; Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledüniyye*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1996, s. 156.

90 İbn Hişâm, *age*, c. I, s. 345; Kastallânî, *age*, c. I, s. 157.

91 Müslim, *Sahîh*, İmâret 33.

her yer bir okul vazifesi görüyordu.⁹² Mescid-i Nebevî sadece erkeklerin eğitim-öğretim gördüğü bir mekân değildi. Kadınların isteği üzerine Hz. Peygamber(s), bir gününü onlara ayırmıştı. O gün sadece kadınlar mescide geliyorlar, Hz. Peygamber(s) de onlara nasihat ediyor, dinin emirlerini anlatıyordu.⁹³ Kadınların eğitiminde Hz. Peygamber'in(s) eşleri de yardım ediyordu. Hz. Peygamber'in(s) hanımlarından Hz. Hafsa, okuma ve yazma biliyordu. Diğer hanımı Hz. Âişe, fıkıh, şiir, hekimlik, Arap tarihi ve nesebler ilmi vs. sahalarda temayüz etmişti.⁹⁴

Medine'de Mescid-i Nebevî ve Kuba mescidinden başka, Hz. Peygamber'in(s) emri ile 9 tane daha mescit yapılmıştır.⁹⁵ Müslümanların bir araya geldikleri yerlerde ilk iş olarak inen Kur'ân ayetlerini birbirlerine aktardıkları göz önüne alınırsa, bu mescitlerde de Kur'ân'ın müzakere edildiğini söylememizde hiçbir yanlış olmayacağı kanaatindeyiz.

Hz. Peygamber(s) döneminde camilerde başlayan Kur'ân öğretimi, râşid halifeler ve sonraki dönemlerde hızla yayıldı. Müslümanların fethettikleri her yerde veya kurdukları bütün köy ve kasabalarda, bir veya birden fazla mescit yapmak adet haline geldi. Böylece buralar, Peygamber(s) mescidinin birer şubesi olarak Kur'ân, hadis ve diğer ilimlerin okutulduğu mekânlar oldu. Fatımilerin (567-1171) sonuna kadar camilerin Kur'ân öğretimindeki fonksiyonu devam etti.⁹⁶ Bu döneme kadar yetişen âlimlerin çoğu camilerde yetişti.⁹⁷ Camiler dışında yüksek seviyede Kur'ân öğretimi için kurulan ilk müstakil medreseler "Dâru'l-Kur'ân"lardır. İlk kurulan Dâru'l-Kur'ân Dımaşk(Şam)'ta kurulan Sadiyye Medresesi'dir (391/1001). Sonraları Kur'ân öğretimi, camilerin yanlarında oluşturulan medreseler bünyesindeki "Dâru'l-Kur'ân" veya "Dâru'l-Huffâz" adı verilen bölümlerde yürütülmüştür.⁹⁸

Selçuklular zamanında kıraat ilminin okutulduğu medreselere genellikle

92 Buhârî, *Sahîh*, İlim 8.

93 Buhârî, *Sahîh*, İlim 8.

94 Hamidullah, *age*, c. II, s. 79.

95 Ali b. Ömer ed-Dârakutnî, *Sünen*, Dâru'l-Marife, Beyrut 1966, c. II, s. 85; Kettânî, *age*, c. II, s. 77.

96 Jons Pedersen, "Mescid", *İA*, c. VIII, ss. 47-48.

97 Değişik şehirlerdeki camilerde ders veren hocalar için bk. Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, çev.: Ali Yardım, İstanbul, ts., ss. 73-82.

98 Geniş bilgi için bk. Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 14; Nebi Bozkurt, "Dâru'l-Kurra", *DİA*, c. VIII, s. 543; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyet ve Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yay., İstanbul 1999, s. 351.

“Dâru'l-Huffâz” denilmiştir. Bu Dâru'l-Huffâz'ların çoğu, şahıslar tarafından açılmış ve pek azı bugüne kadar ulaşmıştır.

Osmanlılar döneminde de Kur'an öğretimi ihtisas medreseleri olarak kabul edilen “Dâru'l-Kurrâ”larda yapılmaktaydı.⁹⁹ Ancak camilerin eğitim ve öğretim mahallî olarak kullanılması geleneği Osmanlılarda da başlangıçtan beri benimsenen ve devam ettirilen bir uygulama olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına kadar aralıksız süren bu usule Cumhuriyet döneminde de devam edilmiştir.¹⁰⁰

Osmanlı döneminde İbnü'l-Cezerî'nin (ö.833/1429) Bursa'ya gelmesinden sonra kıraat ilminde büyük gelişmeler olmuş ve binlerce hafız yetişmiştir. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, İstanbul'da sultan, vezir ve devlet büyüklerine ait ne kadar camii varsa her birisinin yanında mutlaka bir de Dâru'l-Kurrâ bulunmaktaydı. Bunların yanında hususi Dâru'l-Kurrâ'lar da mevcuttu. En meşhurları Sultan Süleyman, Hüsrev Kethüda, Mahmut Paşa Medresesi, Sadi Çelebi, İmamzâde ve Bosnalı Mehmet Paşa Dâru'l-Kurrâları olarak sayılabilir.¹⁰¹

Osmanlı döneminde planlı programlı Kur'an öğretiminin yapıldığı “Dâru'l-Kurrâ”lar, 3 Mart 1924 tarih ve 430 sayılı Tevhîd-i Tedrisat Kanununun 2. maddesi gereğince Maarif Vekâletine bağlanmak istenmiştir. Ancak zamanın Diyanet İşleri Başkanı Rifat Börekçi'nin (ö.1941) bu okulların birer ihtisas okulu oldukları ve bu nedenle başkanlığa bağlı olarak öğretime devam etmeleri gerektiği yolundaki ısrarı ile Kur'an kurslarına dönüşerek varlıklarını sürdürme imkânı bulmuşlardır.¹⁰² Bunun yanında cumhuriyetin kuruluşundan 1950 yılına kadar değişik sebeplerden dolayı Kur'an Kurslarının sayısı yok denecek kadar azdı. 1923-1933 yılları arasında ülkedeki Kur'an Kursu sayısı sadece 9'dur.¹⁰³ 1950'de bu sayı 130'a, 1990'lı yıllarda 5000'e ulaşmıştır.

5. Ezberde Yöntem

Hz. Peygamber(s) döneminde, Kur'an'ın öğretilmesinde uygulanan metot, inen

99 Kazıcı, *age*, s. 375.

100 Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, “Cami”, *DİA*, c. VIII, s. 51.

101 Evliya Çelebi, *age*, c. I, ss. 241- 242.

102 Kazıcı, *age*, s. 377; Bozkurt, “Dâru'l-Kurra”, *DİA*, c. VIII, s. 545.

103 Jaschke Gotthard, *Yeni Türkiye'de İslâmcılık*, Bilgi Yay. Ankara 1972, s. 76; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev.: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, ss. 410-411.

ayetlerin ezberlenmesi şeklindedir. Sade bir hayat yaşayan bu toplumun en önemli özelliği şiire olan merakları idi.¹⁰⁴ Hz. Peygamber^(s), Cebrail tarafından indirilen ayetleri ashabına okur, onlar da bir kaç defa dinler ve hıfzederlerdi. Hz. Peygamber'in^(s) namazlardan sonra ashabını, dinî ve dünyevî konularda aydınlatmak için oturmaları adetlerindendi. Etrafını çevreleyen sahabeye, âyet ve yorumlarını üçer defa tekrar ettirir, onlar da ezberlerdi.¹⁰⁵ Medine dışından gelen kabileler, Suffe okulunda Hz. Peygamber^(s) ve ashabı tarafından hızlı bir eğitimden geçirilirdi. Sonra bu insanlar kendilerine öğretilenleri, kendi kavimlerine öğretmek üzere memleketlerine dönerlerdi.¹⁰⁶ Her gün kıldıkları beş vakit namazlarında da bu ayetleri tekrar ederlerdi. Bu nedenle Hz. Peygamber^(s), günlük namazlarda okunabilmesi için Kur'ân metninin ezberlenmesinde de ısrar ediyordu.¹⁰⁷

Hz. Peygamber'in^(s) Kur'ân öğretimi görevi, sadece erkeklere ait değildi. Kadınlara da inen ayetleri tebliğ ediyordu. Bir vahiy aldığında bunu ilk önce erkeklerden oluşan bir oturumda sahabeye açıklayıp tebliğ ediyor ve sonra ikinci defa hanımlardan oluşan ayrı bir oturumda kadın sahâbiyyeye açıklıyordu.¹⁰⁸

Sahabe, Kur'ân'ı genellikle on ayetlik bölümlere ayırarak ezberler, bunların manasını ve bu ayetlerdeki emir ve yasakları hayatlarına tatbik etmeden diğer ayetlere geçmezlerdi.¹⁰⁹ Bu da bize, Kur'ân'ı ezberlemekten maksadın ne olacağı hususunda güzel bir örnek teşkil etmektedir. Zamanla Kur'ân'ın ezberlenmesi meselesi, sadece Kur'ân metnini hatasız okuma üzerinde yoğunlaşmış, onun anlaşılması ve muhtevası göz ardı edilmiştir. Burada şu hususu da ifade etmek yerinde olacaktır. Kur'ân'ın tilaveti ile ibadet edilmektedir, dolayısıyla onu hatasız okumak gerekir. Arapça bir metin olan Kur'ân'ın aynı zamanda doğru anlaşılması gerekir. Kur'ân sadece okumak ve anlaşılmak için değil, beyan ettiği eşsiz umdelerin hayata aktarılması için indirilmiştir. Onu çok güzel okuyabilir, değişik mahfillerde tartışma konusu yapabilir ancak ona hayatımızda yer vermezsek yine maksat hâsıl olmayacaktır. Dolayısıyla Kur'ân eği-

104 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, DİB yay., Ankara 1988, c. I, ss. 11-15.

105 Buhârî, *Sahîh*, İlim 8.

106 Buhârî, *Sahîh*, İlim 8.

107 Muhammed Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, çev.: Salih Tuğ, İFAV Yay., İstanbul 1993, s. 44.

108 Ebû Abdullah İbn İshâk, *Siretü İbn İshâk*, tahk.: Muhammed Hamidullah, yy., ts., s.128; Hamidullah, *age*, s. 42 (17 nolu dipnot).

109 Kurtubî, *age*, c. I, s. 39.

timi açısından bunlardan hiç birini diğerine tercih etme lüksümüz yoktur. Bunun sonucu olarak şunu söyleyebiliriz: İbadetlerin kabulü için Kur'an doğru okunacak, herhangi bir konuda yanlışlığa sebebiyet vermemek için kaynağına müracaat edilerek doğru anlaşılacak ve bunun sonucu olarak da doğru yaşanacak ki, inişle ilgili maksat gerçekleşebilsin.

6. Ezberlenme Süresi

Kur'an'ı Kerim'i ezberlemek için özellikle çocuk yaşlarda ömrün en az iki yıl gibi bir süresinin ona ayrılması ve hasredilmesi gerekmektedir. Bir ayeti ezberlemek için bazen defalarca tekrarlamak gerekebilir. Bunun yanında değişik ezberleme metotları geliştirilebilir.

Hafızlığa başlamadan önce kişinin yüzüne okuması oldukça işlek olması gerekir. Kur'an'ı yanlışsız ve seri bir şekilde okuyamayan kimsenin hafızlığa yönlendirilmesi doğru değildir. Bunun yanında adayın, bu işe kabiliyetinin tespiti için Kur'an'ın değişik sayfaları ezberlettirilmelidir. Bu ve benzeri değerlendirmeler sonucu hafızlığa başlanmalıdır.

Günümüzde hızlı okuma teknikleri veya değişik kayıt cihazları (cd, mp3, mp4 vs) yardımıyla daha kısa sürede ezberleme imkânları yakalanabilir. Ancak yeri gelmişken birkaç konuya değinmek isabetli olacaktır. Hafızlık eğitim ve öğretiminin kuvvetli ve hatasız olarak yapılması konusunda bütün imkânların seferber edilmesine denilecek bir şey yoktur. Ancak denenecek bütün teknik imkânların yanında, öğrencinin karşısında Kur'an'ı doğru okuyan bir öğretici olması gerekir. Bu işin halledilebilmesi için eskilerin tabiriyle bir fem-i muhsine ihtiyaç vardır. Dolayısıyla bu konuda en büyük problem, ehl-i eda diyebileceğimiz hocaların eksikliği veya tercih edilmeyişidir. Bunun sonucu olarak - hoşlanmasak da- bazı kişiler tarafından hafızlık yapanlar için kullanılan, "çocukların zamanını boşa geçirmeyin" ifadesinin muhatabı olmaktan kurtulmak mümkün değildir. Hafızlık bir usta-çırak münasebetini gerektirir. Dolayısıyla hoca sadece mesleki yönden değil aynı zamanda öğrencinin psikolojik ve fizyolojik ihtiyaçlarını da değerlendirebilecek donanımda olmalıdır. Bunun aksi yani mesleki ehliyeti olmayan birini eğitim-öğretim teknikleri veya öğrenci psikolojisi ve benzeri teknik bilgiler içeren eğitime tabi tutmak da faydadan hali olmamakla birlikte bir başka problemdir. Bu durum, mindere yapışmış güreşçiye veya ringe serilmiş boksöre en ünlü antrenörleri tutmaya benzer. Dolayısıyla çocuğun tam gelişim çağında ona rehberlik yapacak hocalar, meslekî ve teknik bilgiler bakımından özenle seçilmeli, istihdam için özendirici bazı imkânlarla desteklenmelidir.

Hâfız olduktan sonra, hâfız kalma gibi son derece önemli bir görev daha hafızları beklemektedir. O nedenle hafızlar için, “hafız olmak değil hafız olarak ölmek” önemlidir ifadeleri kullanılmaktadır. Kur’ân, bir yandan yazıya dökülerek mushaflarda korunurken, bir yandan da hâfızlıkla zihinlere nakşedilmektedir. Bu önemli görevi üstlenen hâfızlar, Allah’ın koruması altında bulunan kitâbı kalplerinde ve zihinlerinde saklayarak korunanın korunması gibi önemli bir görevi yerine getirmektedirler. Bu vesileyle onlar, dünyada ve ahirette büyük mükâfata ve sevaba nail olmuş ve olacaklardır.¹¹⁰

Sonuç

Kur’ân’ı Kerîm’in korunmasının en önemli ve ilk yolu, kendisi de ilk hafız olan Rasûlüllah ile şekillenen hafızlık müessesesidir. Kur’ân, nâzil olmaya başladığı andan itibaren Hz. Peygamber’in hafızasına nakşedilmiştir. Kur’ân’ın korunmasının birinci yolu hafızada yer alması yani hıfzdır. Daha sonra Hz. Peygamber, hafızasındaki vahy-i ilâhiyi vahiy kâtiplerini çağırarak onlara yazdırmıştır. İmam Cezerî’nin, “daha sonra Kur’ân’ın naklinde Mushafların ve kitapların korunmasına değil, kalplerin ve zihinlerin korunmasına (ezbere) güvenilmiştir. Bu durum, Allah’ın bu ümmete nasip ettiği en değerli bir özelliktir,” ifadelerinde karşılığını bulduğu üzere Kur’ân’ın en önemli korunma şekli ezberdir. Bununla birlikte, ister hafızlık isterse kitabet yoluyla olsun, Kur’ân’ın muhafazası Allah tarafından garanti altına alınmıştır.

Kur’ân’ın nazil olduğu ortam itibariyle; şiire olan aşırı iştihak, nispeten fikrî ve felsefî akımlardan uzak olmasıyla arı duru ve keskin bir hafızanın yanında tam bir teslimiyetle mukabele görmüştür. Dolayısıyla sahabe, Kur’ân’ı ezberlemeyi ve bu vesileyle onu insanlara ulaştırmayı cana minnet saymıştır. Bunun göstergesi olarak İslâm coğrafyasının yayıldığı Bizans, Afrika içleri ve Kuzey Afrika, Orta Asya hatta Çin içlerine kadar onlarla ifade edilen sahabe kabirlerinin olması bunun en bariz göstergesidir. Yazının yaygın olmadığı bu dönemlerde Kur’ân, diyardan diyara kıtadan kıtaya sahabenin hafızasında ulaşma imkânı bulmuştur.

Kur’ân’ın muhafazasında sonraki dönemlerde de aynı hassasiyet devam etmiştir. Hz. Peygamber döneminden Fatımîler’e kadar cami merkezli devam eden Kur’ân ezberleme gayreti, sonraları Dâru’l-Kurra ve Dâru’l-Huffaz isimle-

110 Geniş bilgi için bk. Yasemin Tunç, *Kur’ân Hafızlığı ve Müslüman’ın Dinî Hayatındaki Önemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, İstanbul 2008.

riyle anılan yerlerde sürdürülmüştür. Kur'an, günümüzde, ülkemizde ve diğer İslâm ülkelerinde, değişik isimlerle anılan mekânlarda binlerle ifade edilen insan tarafından ezberlenmeye devam etmektedir ve yeryüzünde Müslümanlar var oldukça devam edecektir.

Kur'an'ın ezberlenme gerekçelerinden biri, ibadet dili olmasıdır. Namazın caiz olması için Kur'an'ın ezberlenmesi gerekmektedir. Bu da az ya da çok Kur'an'ın ezberlenmesini gerekli kılmaktadır. Hz. Peygamber'in sabah namazlarında altmış ile yüz ayet arasında okuduğu göz önüne alındığında ona uyma adına ne kadar ezber yapılması gerektiği anlaşılacaktır. Bir diğer husus, Hz. Peygamber'e verilen tebliğ görevinin onun yolunu insanlara ulaştırmakla görevli âlimlerce sürdürülmesi meselesidir. Dinin birinci kaynağının Kur'an olması nedeniyle, bu görevi üstlenenlerin hafızalarında ondan ne kadar ayet varsa o kadar faydalı olacakları ve isabetli görüşler beyan edecekleri izahtan varesidir.

Kur'an'ın bir diğer muhafaza şekli; Cebrail^(s) ile Hz. Peygamber'in^(s) her yıl Ramazan ayında tekrarladıkları arza olayıdır. Müslümanlar bu olayın hatırasını, yüz yıllardır devam ettirdikleri mukabele geleneği ile yaşatmaktadır. Görüldüğü gibi Kur'an'ın muhafazasında önemli olan bu metotlarda hafızlığın yeri inkâr edilemez. Bunun sonucu olarak hafızlık müessesesi, ilk hafız Hz. Peygamber'in^(s) önderliği ve teşvikiyle başlayıp ümmetin teveccühüyle tarih boyunca devam etmiş ve Kur'an'ı Kerim, yeryüzünde baştan sona ezberlenen tek kitap olma özelliğini kazanmıştır. Bu özelliği itibarıyla Kur'an, nazil olduğu andan itibaren günümüze gelinceye kadar kendisinde herhangi bir değişiklik, ilave ve noksanlık olmayan son ilahi kitap olma özelliğini taşımaktadır.

Kur'an'ın nazil olmaya başladığı andan itibaren kadın-erkek sayısız insan tarafından ezberlenmiş olması, sonraki dönemlerde onda eksik veya fazlalık olduğu gibi ifadelere yer veren aşırı guruplara da oldukça önemli bir cevaptır. Çünkü kuzeyden güneye, doğudan batıya dünyanın her yerinde binlerce insanın ezberleyip hafızasına naksettiği ve aynı şekilde okuduğu kelimelerde bir değişiklik olması mümkün değildir. Bu özelliği nedeniyle Kur'an'ın artık bir harfinde bile bir değişiklik yapmanın mümkün olmadığı genel kabul görmüştür.

Kaynakça

- Abdülhakî, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemü'l-müfhehras*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2001.
 Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Müsannef*, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1403H.
 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I-VI, Dâru Sâdir, Beyrut, ts.
 Alâuddîn Haskefî, *ed-Dürü'l-muhtâr*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1987. (Reddü'l-Muhtâr kenarında)

- Ata, Ulvi, "Haftalık ve Eğitimi", Diyanet Aylık Dergi, Sayı: 222, Haziran 2009.
- el-Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî*, İdaretü't-Tibaati'l-Müniriyye, Kahire, ts.
- Bakillanî, Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib, *İ'câzü'l-Kur'ân*, el-Matbaati's-Selefiyye, Kahire 1349H.
- Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.
- Bozkurt, Nebi, "Hâfız", *DİA*, XV, 74.
- , "Dâru'l-Kurra", *DİA*, VIII, 543.
- Buharî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *es-Sahîh*, Dârü't-Tibâati'l-Âmire, İstanbul 1315H.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, DİB Yay., Ankara 1988.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad, *es-Sihâh*, tahk.: Şihabüddin Ebû Amr, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1998.
- Corcî Zeydân, *Medeniyyet-i İslâmiyye Tarihi*, çev.: Zeki Meğamiz, İstanbul 1329H.
- Çelebi, Ahmed, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, trc.: Ali Yardım, İstanbul, ts.
- ed-Dârakutnî, Ali b. Ömer, *Sünen*, Dâru'l-Marife, Beyrut 1966.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân, *Sünen*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1407H.
- Draz, M. Abdullah, *En Mühim Mesaj Kur'ân* (çev.: Suat Yıldırım), Işık Yay. İstanbul 1994.
- , *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru*, çev.: Salih Akdemir, Mîm Yay., yy. 1993.
- Ebu Bekir İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, tahk.: Ali Muhammed Bicavi, İsa el-Babi el-Halebi, Kahire 1974.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as, *es-Sünen*, tahk.: Muhammed Avvame, Dârü'l-Kable li's-Sekâfeti İslâmiyye, Cidde 1998.
- Ebu's-Suûd, Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, tahk.: Abdülkadir Ahmed Atâ, Mektebetü'r-Riyad, Riyad, ts.
- Ebû Ya'la Ahmed b. Ali, *Müsned*, Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, Dımaşk 1984.
- Evlîya Çelebi, *Seyahatname*, çev.: Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1971.
- Gotthard, Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslâmcılık*, Bilgi Yay. Ankara 1972.
- el-Hakîm en-Nisâburî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*, Beyrut 1990.
- el-Halebî, Ali b. Burhaneddin, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1400H.
- Huzâî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Tahrîcü'd-delâlati's-sem'iyye*, tahk.: Ahmed Muhammed Ebû Selame, Vizaretü'l-Evkaf, Kahire 1981.
- Hamidullah, Muhammed, "Kur'ân'ı Kerîm ile Diğer Semâvî Kitapların/Sayfaların Karşılaştırmalı Kısa Bir Tarihi", çev.: Bahattin Dartma, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 3, Temmuz-Ağustos-Eylül 2007.
- , *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, Çev.: Salih Tuğ, İFAV Yay., İstanbul 1993.
- İbn Abdilber, *el-İstîzkâr*, tahk.: Abdülmu'ti Emin Kal'acı, Dâru Kuteybe, Beyrut 1993.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed, *Müsnef*, Mektebetü'r-Riyâd, Riyad 1409H.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemseddin b. Ahmed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebni'z-zemân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1977.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Ahmed, *Sahîh*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993.
- İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebevi*, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik, tahk.: Mustafa Sakka, Mustafa el-Babi el-Halebi, Kahire 1955.
- İbn İshâk, Ebû Abdullah, *Sîretü İbn İshâk*, tahk.: Muhammed Hamidullah, yy., ts.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *Fedâilü'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1987.
- İbn Kudâme, *el-Muğnî*, Mektebetü'r-Riyadî'l-Hadise, Riyad, ts.
- İbn Mace, Abdullah Muhammed b. Yezid, *Sünen*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- İbn Sa'd, *Tabakât*, Daru Sadır, Beyrut 1968.

- İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*, Tahk.: Ali Muhammed Dabba', Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- İbnü's-Salâh, Osman b. Abdurrahman, *Ulûmü'l-hadis*, Beyrut 1972.
- Karaman, Hayreddin ve Diğerleri, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, D.İ.B. Yayınları, Ankara 2006.
- el-Kastallânî, Ahmed b. Muhammed, *el-Mevâhibü'l-ledûniyye*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1996.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyet ve Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yay., İstanbul 1999.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr, *et-Terâtibü'l-idâriyye*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- el-Kinâne, Ahmed b. Ebû Bekr, *Misbâhü'z-Zücâce*, Dâru'l-Arabiyye, Beyrut 1403H.
- Kurtubî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi li ahkâmî'l-Kur'an*, Dâru's-Şü'ûb, Kahire 1372H.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev.: Metin Kırath, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.
- Mehmed Zihni, *Nimet-i İslâm (Kitâbü's-Salât)*, İstanbul 1322.
- Mennâ'u'l-Kattân, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'an*, Kahire, ts.
- el-Münzirî, Muhammed Abdülkerîm b. Abdülkavî, *et-Terğîb ve't-Terhîb*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1417H.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyrî, *es-Sahîh*, neşr.: Muhammed Fuad Abdülbakî, Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kahire 1955.
- en-Nesâî, *Sünen*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1992.
- en-Nevevî, Ebû Zekeriyâh Yahyâ b. Şeref, *Şerhü'n-Nevevî alâ sahihi'l-Müslim*, Dâru İhyai't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 1392H.
- , *el-Mecmu'*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts.
- Önkâl, Ahmet – Bozkurt, Nebi, "Cami", *DİA*, 51.
- Pedersen, Jons, "Mescid", *İA*.
- Sağman, Ali Rıza, *Din Adamları Nasıl Yetiştirilmeli*, Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1951.
- Sahnûn, Abdüsselam b. Saîd Tenuhî, *el-Müdevenetü'l-kübrâ*, Dâru Sadır, Beyrut 1905.
- Said b. Mensûr, *Sünen*, Dâru'l-Âsîmî, Riyâd 1414H.
- es-Suyutî, Celâluddîn, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*, Kahire 1967.
- , *ed-Dürü'l-mensûr et-tefsîr bi'l-me'sûr*, tahk.: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Merkezü Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye, Kahire 2003.
- es-Süddî, Ebû Muhammed İsmail b. Abdurrahman, *Tefsîru's-Süddî el-Kebîr*, tahk.: Muhammed Ata Yusuf, Dâru'l-Vefâ, yy., 1993.
- eş-Şafîî, Muhammed b. İdrîs, *el-Ümm*, Bulak 1321H.
- et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım Suleymân b. Ahmed, *Mu'cemü'l-kebîr*, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Musul 1983.
- , *Mu'cemü'l-evsat*, Dâru'l-Harameyn, Kahire 1415H.
- Tahtâvî, *Hâşiyetü't-tahtâvî alâ merâkî'l-felâh*, Mısır 1356.
- Taşköprizade, *Miftâhü's-sa'âde ve misbâhü's-siyâde fi mevzuati'l-ulûm*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1985.
- et-Tayâlisî, Ebû Dâvûd, *Müsned*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.
- Tirmizî Muhammed b. İsâ, *el-Câmiu's-Sahîh*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1986.
- Tunç, Yasemin, *Kur'an Hafızlığı ve Müslüman'ın Dini Hayatındaki Önemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, İstanbul 2008.
- Yıldız, Hakkı Dursun (Heyet), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağın Yay., İstanbul 1992.
- ez-Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-'irfân fi ulûmi'l-Kur'an*, tahk.: Fevvâz Ahmed Zem-reli, Beyrut 1995.
- ez-Zerkeşî, Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an*, Kahire 1376/1957.